

تعامل شعر با تکنیک‌های ساخت سفالینه‌های دوره اسلامی کاشان

سیده نرگس سعادت میرقدیم*

امیرحسین چیت‌سازیان**

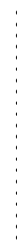
چکیده:

در دوران اسلامی، در هنر سفالگری کاشان، تحولات و تغییرات فراوانی صورت گرفته است. این تغییر و تحول گاه در ارتباط با هنرهای دیگر همچون ادبیات، نقاشی، خوشنویسی و گاه نیز با توجه به قابلیت‌ها و امکانات تزئینی خود سفال مانند انواع فرم، نقش و تکنیک سفالینه بوده است. در این پژوهش، با در نظر گرفتن اهمیت و نقش مهمی که شعر بر تحولات هنر سفالگری، از جمله ایجاد فضایی شاعرانه، بیان مضامین عاشقانه، حماسی، عارفانه و... داشته است، به روش کتابخانه‌ای و همچنین میدانی، به بررسی تعامل و پیوند شعر با تکنیک سفالینه‌های دوره اسلامی کاشان پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: کاشان، سفال، تکنیک، شعر.

* کارشناس ارشد هنر اسلامی، دانشکده معماری و هنر دانشگاه کاشان / saadat_narges@yahoo.com
** دانشیار دانشگاه کاشان / chitsazian@kashanu.ac.ir

پژوهش‌نامه کاشان
شماره دوم
بهار و تابستان ۱۳۹۲

مقدمه

ترکیب شعر با سه عنصر آب و خاک و آتش، یعنی سفال، تحولی بود که در دوران اسلامی، در هنر سفالگری ایجاد شد و موجب تولد آثار باشکوهی گردید که هم‌اکنون باعث مفاخره ماست. آشکار نیست که اولین بار این سفالگر بود که شعر را روی سفال انگاشت یا این شاعر بود که شعر را روی بومی چون سفال به تصویر درآورد؛ اما مهم آن است که شعر وارد حیطه هنر سفالگری شد و گاه به بیان اشعار شاعران بزرگی همچون فردوسی، نظامی، خیام، ابوسعید ابوالخیر و... پرداخته شد و گاه در گمنامی، شاعر خود در بستر سفال تنها ولی ماندگار شد؛ حتی در مواردی به خود سفالگر نیز نسبت داده شد.

سابقه سفالگری در کاشان به قبل از اسلام می‌رسد. تپه‌های تاریخی سیلک دارای نمونه‌های زیادی از آثار سفالین این دوره است. در دوره اسلامی، هنر سفالگری در این منطقه ادامه می‌یابد و تحولات و تغییرات زیادی در آن پدیدار می‌شود که گاه در ارتباط با هنرهای دیگر و گاه با توجه به قابلیت‌های وجودی خود سفال، از جمله انواع تکنیک‌های تزئینی سفال، نگاهی ساده‌اندیشانه است که فکر کنیم حضور یک تحول و تغییر بر نوع تحول دیگر، تأثیری نداشته یا مقبولیت و ابداع یک روش یا تکنیک در شیوه‌های دیگر بی‌تأثیر بوده است؛ بلکه این هم‌جواری تغییر و تحولات بر هم تأثیر گذاشته و حتی گاه با هم، رابطه تنگاتنگ پیدا کرده است.

سفالگری در ایران پس از اسلام، کم‌کم با استوار شدن پایه‌های ادبیات و شعر ایرانی، وارد مرحله‌ای دیگر شد و سفالگران با استفاده از خطوط نوشتاری و تصویرسازی و به خدمت گرفتن انواع نقوش، به کاربرد و استفاده شعر روی سفال پرداختند. در این دوران، نوشتن شعر روی سفال رواج یافت و رونق شعر ذوق‌زمانه را لطیف کرد.

۱. تعامل شعر با هنرهای دوره اسلامی ایران

ضرورت ایجاد می‌کند که در ابتدای این پژوهش، درباره تعامل شعر با هنر ایران در دوره اسلامی و پیوند آن با دیگر هنرها، با نگاهی کلی و اجمالی پرداخته شود. بررسی، مقایسه و پیوند هنرها با یکدیگر به روزگاران دور برمی‌گردد و از

تعامل شعر با
تکنیک‌های ساخت
سفالینه‌های دوره
اسلامی کاشان

جنبه‌های گوناگونی با آن برخورد شده است. در طول تاریخ، فیلسوفان و نظریه‌پردازان زیادی به بررسی، مقایسه و ارتباط هنرها با یکدیگر پرداخته‌اند. در ارتباط هنر و رابطه هنرها با یکدیگر، ارسطو در آغاز کتاب فن شعر، نظریه همانندی سخن را مطرح می‌کند و یادآور می‌شود که سخن بر شعر و سایر چیزها منطبق است. او معتقد است «شعر حماسی و شعر تراژدی و همچنین شعر کمدی و نظم دیتی‌رامب و همچنین بخش عمده هنر نی زدن و چنگ نواختن، به‌طور کلی، انواع تقلید به شمار می‌آیند؛ اما در عین حال، در سه جهت با یکدیگر تفاوت دارند؛ زیرا یا وسایل تقلید در آن‌ها مختلف است یا موضوع متفاوت است یا شیوه تقلید در آن‌ها تفاوت دارد.» (فن شعر، ص ۱۱۳)

در عرصه مطالعات دوره رومی‌ها این رویکرد را نزد هوراس فیلسوف رومی هم می‌بینیم. او می‌گوید: «وضع قصیده مثل نقاشی است. وقتی در نزدیکی نقاشی می‌ایستی، تو را به شگفتی وا می‌دارد و هنگامی که از دیگری (قصیده) دور می‌شوی، تو را شگفت زده می‌کند. این یکی (نقاشی) دوست می‌دارد که از زاویه خوبی به آن بنگرند و دیگری ترجیح می‌دهد که در روشنی دیده شود؛ چون از دیده تیزبین ناقد هراسی ندارد. قصیده برای یکبار رضایت مردم را جلب می‌کند و آن یکی ده‌ها بار به نمایش در می‌آید و در هر بار، آن‌ها را راضی می‌کند. اینجاست که می‌بینیم چگونه این ناقد بزرگ به جمع میان شعر و نقاشی پرداخته و از هنر نقاشی برای آرای خویش کمک گرفته است. دیدگاه جمع میان شعر و هنرهای زیبا چندین سده پس از رنسانس رواج یافت.» (ادبیات تطبیقی، ص ۲۶)

در سده‌های شانزدهم و هفدهم میلادی، کوشش‌های گوناگونی برای جمع میان هنرها و علوم براساس یک یا چند اصل صورت می‌گیرد و در اواخر سده هفدهم میلادی، تفکیک میان علوم و هنرها از امور واضح و روشن گردید.

در سده‌های مختلف، بررسی و مقایسه و ارتباط هنرها با یکدیگر ادامه می‌یابد و واژه‌ها و اصطلاح‌هایی همچون هنرهای برنامه‌ریزی شده، هنرهای زیبا و استتیک (زیباشناسی) شکل می‌گیرد و توسط فیلسوفان متعددی در این عرصه نظریه‌های زیادی به وجود می‌آید. آرتور لیسینک، ناقد آلمانی، در این میان به مقایسه شعر و

پژوهش‌نامه کاشان
شماره دوم
بهار و تابستان ۱۳۹۲

نقاشی دست می‌زند. «وی در بررسی خود به این نکته پی می‌برد که تفاوت میان شعر و نقاشی، اساساً به این بر می‌گردد که شعر در چارچوب زمان جریان دارد؛ حال آنکه نقاشی در چارچوب مکان می‌گنجد.» (همان، ص ۲۹) بعد از آن، نیز فیلسوفان و نظریه‌پردازان تحقیقات فراوانی دربارهٔ ارتباط هنرها با یکدیگر و مقایسهٔ میان آن‌ها در جهت کشف طبیعت، هر یک به صورت مجزا انجام دادند.

در سال‌های اخیر، تلاش‌های زیادی نیز در ایران، دربارهٔ ارتباط بین هنرها و به‌ویژه شعر با سایر هنرها صورت پذیرفته و به آشکار شدن جنبه‌های گوناگونی از این تأثیرات، منجر شده است.

در دوران اسلامی، «ادبیات فارسی و هنر ایرانی همیشه دارای پیوند درونی و همخوانی ذاتی بوده‌اند؛ زیرا هنرمند و سخنور مسلمان هر دو براساس بینشی یگانه و ذهنیتی مشابه، اثر خویش را خلق می‌کردند. آنان در عین آفرینش زیبایی‌های این جهان، همواره به عالم ملکوت توجه داشته‌اند و دست یافتن به صور مثالی و درک حقایق ازلی، اهداف آنان را تشکیل می‌داده است. علاوه بر این در هنر آنان، پیوسته قوانینی بین قلمرو زیبایی با جهان معنی وجود داشته است.» (هنر سفالگری و بررسی نقوش آن در ادوار اسلامی، ص ۶) پس واضح است که این پیوند و تعامل و دامنهٔ تأثیرات، مجال و فرصت زیادی از جنبه‌های گوناگون برای پژوهش محققان، ایجاد کرده است. بسیاری از هنرهای این دوره، از جمله خوشنویسی، فلزکاری، معماری، منسوجات، کتاب‌آرایی، نقاشی، موسیقی و سفالگری، متأثر از ادبیات و اشعار شاعران این دوره بوده است.

۲. کاشان و نقش آن در سفالینه‌های دارای کاربرد شعر دورهٔ اسلامی

هر یک از مناطق سفالگری ایران، دارای ویژگی‌های مشخص و منحصر به خود و شایستهٔ تحقیق و مطالعه‌اند؛ اما در این پژوهش، شهر کاشان که یکی از مهم‌ترین مناطق سفالگری ایران در دوره اسلامی بوده است و از این لحاظ اهمیت بیشتری دارد، مورد توجه قرار گرفته است.

در دوران اسلامی، مناطقی همچون کاشان، ساوه، سلطان‌آباد، ری، تخت‌سلیمان، نیشابور، آمل، ساری، گرگان، سلطانیه و... دارای مراکز سفالگری بوده‌اند.

تعامل شعر با
تکنیک‌های ساخت
سفالینه‌های دوره
اسلامی کاشان

در این تحقیق، در کنار استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسنادی، به ارائه اطلاعات جمع‌آوری شده به روش میدانی، از سفالینه‌های دارای کتیبه شعری موزه رضا عباسی و موزه آبگینه و سفال ایران شده است. شایان ذکر است که به سبب بسته بودن موزه هنرهای اسلامی، با وجود علاقه موجود برای کسب اطلاعات، جای نمونه‌های آماری آن در این مقاله خالی ماند؛ البته به صورت کلی، در این پژوهش، جامعه آماری به گروهی از سفالینه‌هایی اختصاص داشته که دارای کاربرد شعر بوده است؛ ولی جامعه آماری به دست آمده در تحقیق میدانی، با توجه به محدودیت‌ها تنها دربردارنده سفالینه‌های دارای کتیبه‌ای شعری است. به این دلیل که حجم محدودی از اطلاعات توسط مسئولان موزه می‌توانست در اختیار نگارنده قرار گیرد، مجبور به انتخاب گروه خاصی (دارای کتیبه شعری) از سفالینه‌ها شدیم تا حجم مجازی برای کسب اطلاعات و تصویربرداری داشته باشیم. بدین گونه در اینجا فقط به سفالینه‌های دارای کتیبه شعری پرداخته شده و به دلیل کامل نبودن اطلاعات جمع‌آوری شده سفالینه‌های دارای تصویرسازی از شعر و مجاز نبودن نگارنده از کسب اطلاعات و تصاویر آنان، به این مبحث به صورت میدانی پرداخته نشده است. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات نیز این گونه بوده که در ابتدا داده‌ها جمع‌آوری شد و با تهیه جداول توزیع داده‌ها و شاخصه‌های آن، درصدگیری شد و سپس در کنار منابع کتابخانه‌ای مورد تحلیل و تجزیه قرار گرفت. لازم است بیان شود که تصاویر و اطلاعات این سفالینه‌ها با توجه به منابع موجود، توسط نگارنده جمع‌آوری شده است. جداول شماره ۱ و ۲، نمونه‌های سفالینه‌های دارای کتیبه شعری را با شماره ثبت اثر به تفکیک مکان، در این دو موزه نشان می‌دهد؛ البته به دلیل طولانی شدن مطالب، تنها تصاویر سفالینه‌های مربوط به کاشان در آن ارائه شده است. این داده‌ها نشان‌دهنده اهمیت این منطقه در عرصه سفالگری است.

جدول ۱: نمونه سفالینه‌های دارای کتیبه شعری به تفکیک منطقه در موزه آگینه سفال (نگارنده ۸۹/۹/۱۹)

ردیف	شماره ثبت	کاشان	ری	سلطانیه	آمل	ساری	گرگان	سلطان آباد	ساوه	نامعلوم	تصویر سفالینه
۱	۴۷۲	-	-	-	-	-	-	-	✓	-	
۲	۱۲۳	✓	-	-	-	-	-	-	-	-	
۳	۲۰۶	-	-	-	-	✓	-	-	-	-	
۴	۱۲۹	-	-	-	-	-	✓	-	-	-	
۵	۹۲	✓	-	-	-	-	-	-	-	-	
۶	۹۳	✓	-	-	-	-	-	-	-	-	
۷	۲۸۴	✓	-	-	-	-	-	-	-	-	
۸	۸۶	✓	-	-	-	-	-	-	-	-	

تعامل شعر با
کنیک‌های ساخت
سفالینه‌های دوره
اسلامی کاشان

ادامهٔ جدول ۱: نمونه سفالینه‌های دارای کتیبهٔ شعری به تفکیک منطقه در موزهٔ آبگینهٔ سفال
(نگارنده ۸۹/۹/۱۹)

	-	-	-	-	-	-	-	-	✓	۹۴	۹
	-	-	-	-	-	-	-	-	✓	۱۲۲	۱۰
	-	-	-	-	-	-	-	-	✓	۲	۱۱
	✓	-	-	-	-	-	-	-	-	۱۸۳	۱۲
	-	-	-	-	-	-	-	-	✓	۱۴۷	۱۳
	-	-	-	✓	-	-	-	-	-	۷۳	۱۴

پژوهش‌نامه کاشان
شمارهٔ دوم
بهار و تابستان ۳۹۲

ادامهٔ جدول ۱: نمونه سفالینه‌های دارای کتیبهٔ شعری به تفکیک منطقه در موزهٔ آبگینهٔ سفال
(نگارنده ۸۹/۹/۱۹)

	-	-	-	-	-	-	-	-	✓	۳۱۴	۱۵
	۰	۲	۱	۲	۰	۰	۰	۰	۱۰	-	جمع

جدول ۲: نمونه سفالینه‌های دارای کتیبهٔ شعری به تفکیک مکان در موزهٔ رضا عباسی
(نگارنده ۸۹/۹/۲۰)

تصویر سفالینه	نامعلوم	ساره	سلطان آباد	گرگان	ساری	آمل	سلطانیه	ری	کاشان	شماره ثبت	ردیف
	-	-	-	-	-	-	-	-	✓	۲۴۵	۱
	✓	-	-	-	-	-	-	-	-	۱۴۸۴	۲
	-	-	-	-	-	-	-	-	✓	۱۴۷	۳

تعامل شعر با
کنیک‌های ساخت
سفالینه‌های دوره
اسلامی کاشان

ادامهٔ جدول ۲: نمونه سفالینه‌های دارای کتیبهٔ شعری به تفکیک مکان در موزهٔ رضا عباسی
(نگارنده ۱۹/۹/۲۰)

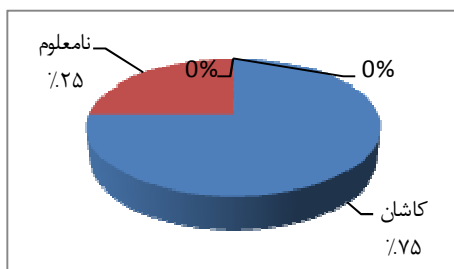
	-	-	-	-	-	-	-	-	✓	۱۴۸۳	۴
	-	-	-	-	-	-	-	-	✓	۱۶۳۲	۵
	✓	-	-	-	-	-	-	-	-	۱۴۸۰	۶
	-	-	-	-	-	-	-	-	✓	۱۴۸۲	۷
	-	-	-	-	-	-	-	-	✓	۲۸۲	۸

پژوهش‌نامه کاشان
شمارهٔ دوم
بهار و تابستان ۱۳۹۲

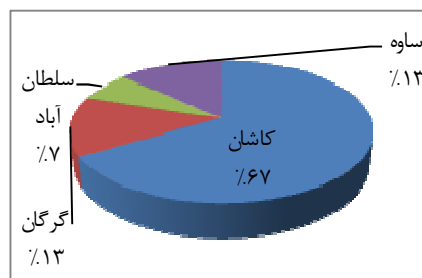
ادامه جدول ۲: نمونه سفالینه‌های دارای کتیبه شعری به تفکیک مکان در موزه رضا عباسی
(نگارنده ۱۹/۹/۲۰)

	-	-	-	-	-	-	-	-	✓	۱۶۱۰	۹
	✓	-	-	-	-	-	-	-	-	۱۶۵۹	۱۰
	-	-	-	-	-	-	-	-	✓	۱۵۸۷	۱۱
	-	-	-	-	-	-	-	-	✓	۱۵۹۴	۱۲
	۳	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۹	جمع

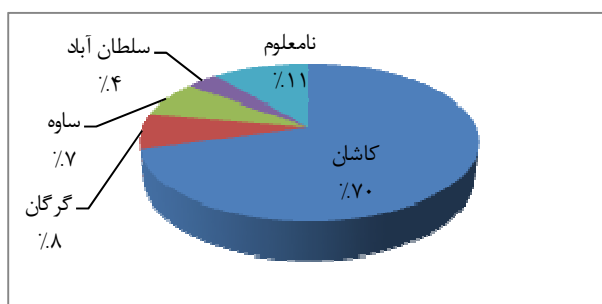
تعامل شعر با
تکنیک‌های ساخت
سفالینه‌های دوره
اسلامی کاشان

شکل ۲: نمودار دایره‌ای درصدی سفالینه‌های دارای کتیبه شعری موزه رضاعباسی به تفکیک منطقه (نگارنده ۸۹/۹/۲۲)

شکل ۱: نمودار دایره‌ای درصدی سفالینه‌های دارای کتیبه شعری موزه آبگینه و سفال به تفکیک منطقه (نگارنده ۸۹/۹/۲۲)

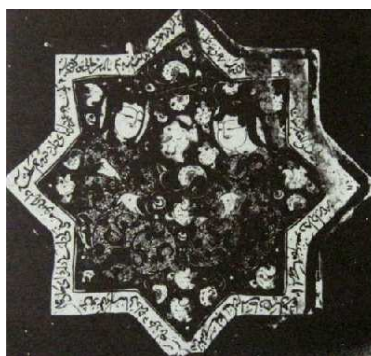

شکل ۳: نمودار دایره‌ای درصدی سفالینه‌های دارای کتیبه شعری مجموع دو موزه به تفکیک منطقه (نگارنده ۸۹/۹/۲۲)

طبق جداول شماره ۱ و ۲، از بین کل سفالینه‌های دارای کتیبه شعری در موزه آبگینه و سفال که پانزده نمونه است، ده نمونه متعلق به کاشان، دو نمونه گرگان، دو نمونه ساوه و یک نمونه متعلق به سلطان‌آباد است. در موزه رضاعباسی از کل دوازده نمونه سفالینه دارای کتیبه شعری، نه نمونه متعلق به کاشان و سه نمونه نامعلوم است. در کل می‌بینیم که از ۲۷ نمونه سفالینه دارای کتیبه شعری، نوزده نمونه آن متعلق به کاشان، دو نمونه گرگان و دو نمونه ساوه، یک نمونه سلطان‌آباد و سه نمونه آن نامعلوم است. با بررسی این اعداد و ارقام در جامعه آماری تعریف‌شده (شکل‌های ۱ و ۲ و ۳)، بی‌شک این نتیجه حاصل می‌شود که سفالینه‌های دارای کتیبه شعری از شهر

کاشان، در این دو موزه، بیشترین آمار یعنی ۷۰٪ کل سفالینه‌های دارای کتیبه شعری را دارد که می‌تواند نشان‌دهنده اهمیت زیاد شهر کاشان در محصولات این نوع سفال در دوره اسلامی باشد.

کاشان یکی از مراکز مهم تولید سفال در ایران بوده و با هنرمندانی چون ابوزید کاشانی و ابی‌طاهر در تاریخ سفالگری ایران همچون نگینی می‌درخشد. هنر کاشی‌سازی کاشان نیز در بین سایر مراکز از اهمیت بی‌نظیری برخوردار است. در کاشان، استفاده از انواع تکنیک تزئین سفال معمول بوده که مهم‌ترین آن تکنیک لعاب زرین‌فام است. این تکنیک دارای سبکی خاص و ویژه نسبت به مناطق دیگر بوده است. نقوش آن عموماً متراکم، تصاویر انسان با صورت گرد مغولی، چشمان بادامی در رنگ‌هایی چون قهوه‌ای تیره و روشن ساخته می‌شده است. بسیاری از نوشته‌های آن به خط کوفی و شکسته تعلیق در لبه ظروف و گاهی هم در وسط آن به چشم می‌خورد که شامل اشعار رباعی، ضرب‌المثل از شاعران بزرگ چون فردوسی، باباافضل کاشانی، انوری و... است. «ساخت کاشان در قرن ۱۲ بیشتر دارای طرح‌های افسانه‌ای و داستان‌های مختلف است مانند چهاربیتی‌های (رباعیات) خیام و...؛ اما در قرن ۱۴ تمایل بیشتری به کاشی‌های کناره‌دار با نوشته‌ها و نمایش‌هایی از شاهنامه فردوسی نشان داده شد؛ مانند نقوش بهرام گور با معشوقه‌اش آزاده در حین شکار و با نقش شیری که گاوی را در حال دریدن نشان می‌دهد.» (تاریخ سفال کاشی در عهد ماقبل تاکنون، ص ۱۰۱)

شکل ۴: کاشی ستاره‌ای زرین‌فام، کاشان، دارای کتیبه شعری، قرن هفتم هجری (سفال زرین‌فام ایرانی، ص ۱۷۷)

تعامل شعر با
تکنیک‌های ساخت
سفالینه‌های دوره
اسلامی کاشان

انوع مختلف کاشی در کاشان ساخته می‌شده و روی آن کتیبه‌هایی از اشعار شاعران دیده می‌شود. کاشی‌هایی ستاره‌ای شکل از کاشان وجود دارد که آن را به تاریخی بین ۶۰۰ تا ۶۱۷ تاریخ‌گذاری کرده‌اند و ساخت آن‌ها را به ابوزید نسبت داده‌اند مانند (شکل ۴). این نمونه‌ها «عالی‌ترین قطعات تزئینی با نقوش انسانی و اشعاری به زبان فارسی دارند؛ حتی برخی از آن‌ها به نظر می‌رسد که صحنه‌هایی از شاهنامه یا سایر آثار ادبی باشند، گو اینکه اکثراً با تصویر مرسوم شخص در حالت نشستن تزئین شده‌اند.» (سفال زرین‌فام ایرانی، ص ۱۷۳) نوعی تزئین نیز در ظروف زیرلعابی کاشان دیده می‌شود که «طرح تقسیم سطح داخلی ظروف به ۴، ۶ یا ۸ قسمتی است که با خطوط پهن انجام گرفته و داخل خطوط اغلب نوشته فارسی و حد فاصل آن با گل‌های اسلیمی و طوماری شکل پر شده است.» (هنر سفالگری دوره اسلامی ایران، ص ۴۳) در کاشان همچنین صحنه‌های مربوط به نمادهای تاریخی میثاق و عشق مانند خسرو و شیرین نظامی گنجوی در ظروف، به سنت مینیاتورها در زمینه‌های مزین نقش شده و متأثر از آن، دلدادگان باریک‌اندام و مردان و زنانی جوان را در حال گفت‌وگو در کنار جویبار در سفالینه‌های این منطقه می‌توان مشاهده کرد. «بسیاری از ظروف کاشان دارای نوشته‌های کوفی و شکسته تعلیق است که در لبه ظروف و گاهی هم در وسط آن به چشم می‌خورد. نوشته‌ها عموماً رباعی، ضرب‌المثل و گاه اشعار شاعرانی چون فردوسی، بابا افضل کاشانی، انوری، ظهیر فاریابی و حافظ است.» (فن و هنر سفالگری، ص ۲۷۵)

۳. تعامل و پیوند شعر با تکنیک ساخت سفالینه‌های کاشان

از برجسته‌ترین و مهم‌ترین شاخصه‌های هنر سفالگری دوران اسلامی، ابتکار در انواع تکنیک‌های جدید تزئین و لعاب‌دادن سفال است. نهایت شکوه این زمان و نبوغ سفالگران با ابداع تکنیک‌های همچون لعاب زرین‌فام و مینایی بود که در سایه مضامین اشعار شاعران بزرگی همچون فردوسی، خیام و... ماندگارترین شاهکارهای تاریخ سفالگری را به وجود آوردند. گاهی هم‌زمانی و هم‌نشینی بعضی از این تکنیک‌ها با کاربرد شعر روی سفال، رابطه مستقیم و نزدیک پیدا می‌کند؛ برای مثال،

پژوهش‌نامه کاشان
شماره دوم
بهار و تابستان ۱۳۹۲

تصویرسازی‌های مربوط به اشعار حماسی در سفالینه‌ها با به‌وجود آمدن تکنیک مینایی، بسیار افزایش یافت. در دوره اسلامی، تکنیک‌های زیادی برای آرایش و تزئین سفالینه‌ها استفاده می‌شده است که از جمله آن‌ها پوشش لعاب‌گلی، نقش‌افزوده، نقش‌کننده، مشبک، تزئین قالبی، لعاب‌پاشیده، لعاب‌تکرنگ، لعاب‌زرین‌فام، لعاب‌مینایی، لعاب‌لاجوردینه، لعاب‌آبی و سفید، سلادن، کوباچه و... بوده است. در این بخش، با توجه به موضوع پژوهش، به آن دسته از تکنیک‌هایی که به همراه کاربرد شعر در شهر کاشان استفاده شده و از این لحاظ اهمیت بیشتری در این دوره تاریخی داشته، پرداخته شده است. تکنیک‌هایی همچون تزئین قالبی، مشبک و نقش‌کننده در آثار سفالینه‌های دارای کاربرد شعر در دوره اسلامی، همواره به همراه انواع تکنیک‌های لعابی دیده می‌شود. به‌طور کلی، «بیشترین دستاورد سفالگران، تکنیک لعاب‌دادن و لعاب‌های گوناگون و سپس پدید آمدن رنگ‌های چشم‌نواز و گوناگونی آن‌هاست.» (هنر ایران، ص ۱۴۹)

۱-۳. تزئین قالبی

تزئین قالبی در دوران قبل از اسلام، عموماً روی سفالینه‌های بدون لعاب استفاده می‌شده است؛ ولی در ادامه این شیوه، یعنی از قرون اولیه تا پایان دوره ایلخانی، روی سفال‌های بدون لعاب و همچنین لعابدار دیده شده است. اوج این تزئین «در قالب‌هایی است که نقوش مورد نظر به‌صورت معکوس یا منفی روی آن‌ها حک شده و مربوط به دوره سلجوقی است.» (فن و هنر سفالگری، ص ۲۴) تزئین قالبی به‌عنوان یکی از نمونه‌های تکنیک است که سفالگران در آثار خود، با تأثیر شعر به همراه انواع لعاب‌ها در دوره اسلامی، استفاده می‌کرده‌اند. از این نمونه به شکل ۵ باید اشاره کرد که دارای پوشش لاجوردی و نقوش قالب‌زده است و حاوی کتیبه‌ای برگرفته از شعر از شاعر ایرانی قرن پنجم، به نام ابوالفتح بستی و به عمل احمد سمرقندی می‌باشد. قطعاً استفاده از قالب‌هایی که شعر در آن‌ها منعکس است، به معنی تکثیر زیاد آن‌ها بوده؛ از این رو، می‌توان گفت این شاخصه (تزئین قالبی) نقشی مهم در ترویج اشعار در بستر جامعه داشته است.

تعامل شعر با
تکنیک‌های ساخت
سفالینه‌های دوره
اسلامی کاشان

شکل ۵: تنگ با کتیبه‌ای به خط ثلث و کوفی برگرفته از شعر، نقوش قالب‌زده، کاشان، سده ۶ ه‍.ق، موزه رضا عباسی (نگارنده، موزه رضا عباسی. تاریخ ۸۸/۱۱/۱۱)

۲-۳. تزئین مشبک

این تزئین با سوراخ کردن یا بریدن قسمت‌هایی از بدنه سفال ایجاد می‌شده است و چون سوراخ‌ها یا برش‌ها در بدنه ظروف، برای نگهداری یا حمل مایعات مناسب نبوده، این روش طبعاً برای ظروف مصرفی به کار نمی‌رفته است. در سفالینه‌هایی با تأثیر شعر، این تزئین به همراه انواع لعاب‌ها استفاده می‌شده است. «نمونه تکامل یافته این نوع تزئین که نهایت پیشرفت در هنر سفالگری را نشان می‌دهد، به صورت تنگ‌های دو لایه یا توری ساخته شده است که لایه مشبک بیرونی سطح ظروف اصلی را می‌پوشانده و لایه داخلی برای نگهداری مایعات به کار می‌رفته است. این نوع ظروف بیشتر در دوران سلجوقی و مغول تولید شده است.» (سفال ایران از دوران پیش از تاریخ تا عصر حاضر، ص ۴۸) از نمونه‌های ظروف مشبک دو جداره با کاربرد شعر می‌توان به (شکل ۶) اشاره کرد. وجه امتیاز این نوع تزئین به همراه شعر می‌تواند با توجه به فضاهای منفی حاصل از مشبک‌کاری و نوعی ارتباط فرضی با فضاهای خیالی اشعار داشته باشد؛ به عبارتی، همراهی شعر و نوع تزئین مشبک از نظر بصری، بسیار خاص و متمایز است.

پژوهش‌نامه کاشان
شماره دوم
بهار و تابستان ۱۳۹۲

۳-۳. تکنیک لعاب یکرنگ

سفالینه یکرنگ یکی از متداول‌ترین نوع از تکنیک‌های لعاب در ایران قبل و بعد از اسلام بوده و در اغلب مراکز سفالگری، رواج داشته است. در کاشان نیز نمونه‌هایی از این نوع سفالینه یافت شده است. در لعاب یکرنگ انواع رنگ‌های زرد، سبز و قهوه‌ای، آبی، فیروزه‌ای و لاجوردی متداول بوده است. لعاب یکرنگ گاه به همراه تزئیناتی چون تزئین قالبی و کنده‌کاری بوده و گاه روی ظروف ساده استفاده شده است. تحول و پیشرفت و گسترش در ساخت ظروف سفالین یکرنگ در دوره سلجوقیان و خوارزمشاهی دیده می‌شود. با توجه به نوع نقوش مورد استفاده در لعاب یکرنگ که «عموماً شامل طرح‌های طوماری، کتیبه کوفی، مجالس رقص و نوازندگی، شکار و نقوش انسان و حیوان است» (هنر سفالگری دوره اسلامی ایران، ص ۳۴) که در آن، تأثیر اشعاری همچون اشعار حماسی را می‌توان دید. از نمونه سفال‌های دارای کتیبه شعری می‌توان به شکل ۶ اشاره کرد.

شکل ۶: آبخوری سفالین دو پوسته مشبک، کاشان، سده ۷ ه.ق. دارای کتیبه شعری (نگارنده، موزه رضاعباسی. تاریخ ۸۸/۱۱/۱۱)

۳-۴. تکنیک نقاشی زیر لعاب

این شیوه نقاشی از ابتدای به‌کار بردن لعاب معمول بوده و در اوایل اسلام، به‌ویژه قرن سوم و چهارم هجری، در بعضی از مراکز سفالگری ایران مرسوم بوده در دوره سلجوقی، خوارزمشاهی، ایلخانی و تیموری، تحولی در تکنیک آن به وجود آمد و تعامل شعر با تکنیک‌های ساخت سفالینه‌های دوره اسلامی کاشان

به جای لعاب سربی از لعاب قلیایی، برای پوشش و آرایش آن استفاده کردند. نقاشی زیرلعابی معمولاً به رنگ مشکی زیر لعاب فیروزه‌ای نیز مرسوم بود؛ این شیوه را فیروزه قلم‌مشکی می‌نامیدند. نقوش و نوشته‌ها گاه برگرفته از اشعار حماسی، عاشقانه یا رباعیات فلسفی و عارفانه است که بیشتر به خط تعلیق روی سفالینه‌ها استفاده می‌شده. تکنیک زیرلعابی از تکنیک پراهمیت در کاربرد شعر روی سفال به شمار می‌آید و حجم آثار به وجود آمده به این روش، در کاشان چشمگیر است (شکل ۷). نمونه‌های آماری به دست آمده موزه رضا عباسی از سفالینه‌های دارای کتیبه شعری، شاهدی بر این مدعا است (جدول ۴) (شکل ۱۱).

۵-۳. تکنیک لعاب زرین‌فام

از انواع دیگر تکنیک‌های دوره اسلامی و شاید مهم‌ترین شاخصه این دوره، استفاده از لعاب زرین‌فام بوده است تعداد انبوهی از سفالینه‌های دارای کاربرد شعر در دوره اسلامی، در این دسته قرار می‌گیرد. محققان درباره مراکز اولیه ساخت این نوع ظروف کشورهای مانند عراق و مصر و ایران را نام می‌برند و مراحل ساخت آن را در ایران در سه دوره مشخص تاریخی می‌دانند: «۱. ظروف زرین‌فام سده‌های سوم و چهارم هجری قمری؛ ۲. ظروف زرین‌فام سده‌های پنجم تا نهم؛ ۳. ظروف زرین‌فام سده‌های دهم تا دوازدهم.» (قائینی، ۱۳۸۳، ۵۰) اوج آن در دوره‌های سلجوقی، خوارزمشاهیان و ایلخانی بوده است. تکنیک سفال زرین‌فام علاوه بر استفاده روی ظروف، روی کاشی بناهای مذهبی و غیرمذهبی نیز متداول بوده است. «نوشتن اشعار فارسی روی کاشی از اوایل قرن هشتم هجری در حدی بسیار وسیع دیده شده است، در حالی که استفاده از اشعار عربی روی کاشی محدود بوده است. قسمت اعظم اشعار فارسی نوشته شده روی کاشی رباعیات و سپس اشعار فردوسی است از دیگر انواع شعر فارسی، مانند غزلیات و شکوایات و ملمع و قطعه و دیگر انواع شعر فارسی نیز گاهی استفاده می‌شده است.» (اشعار فارسی کاشی‌های تخت سلیمان، ص ۱۵) (شکل ۸)

شکل ۷: کاسه سفالین، زیر لعابی، کاشان، سده ۷-۶ هجری دارای کتیبه شعری (سفال ایران از دوران پیش از تاریخ تا عصر حاضر، ص ۲۲۳) (نگارنده. موزه آبگینه و سفال ۸۸/۱۱/۱۰)

شکل ۸: قالب سفالین زرین فام، کاشان، سده هفتم هجری، موزه آبگینه و سفال

اوج کمال این فن و «درخشانترین دوران تولید کاشی زرین فام بین سده‌های ششم و هفتم متعلق به سفال‌های کاشان می‌باشد.» (کاشی‌های اسلامی، ص ۱۵) نوشته‌های روی ظروف سفالین زرین فام نیز عموماً به خط تعلیق و شکسته تعلیق بوده و شامل رباعی، ضرب‌المثل، از شاعران بزرگ مانند بابا افضل، فردوسی، خیام و... بوده است. تکنیک لعاب زرین فام و کاربرد شعر روی سفال، پیوند و تعاملی عمیق دارد؛ آنچنان‌که اگر این ظروف از تاریخ این دوره حذف شود، شاید قریب نیمی از شاهکارهای سفالینه‌های با تأثیر شعر از تاریخ هنر سفال دوره اسلامی ایران حذف خواهد شد.

۳-۶. لعاب مینایی و هفت‌رنگ

نقاشی مینایی یا هفت‌رنگ* یکی از تأثیرگذارترین نوع تکنیک‌های مورد استفاده برای تصویرسازی‌های اشعار روی سفال بوده است؛ مانند تصویرسازی اشعار شاعرانی همچون فردوسی. درباره تاریخ این نوع لعاب باید گفت: «آغاز کاربرد مینا را به دشواری می‌توان مشخص کرد؛ لیکن تردیدی نیست که روش مینایی از دوران باستان مورد استفاده بوده که با پودر شیشه روی بدنه ظروف تزئین می‌کردند. از دوران هخامنشی، آجرهایی مینایی با لعاب قلیایی در کاخ آپادانای شوش به دست آمده که هم‌اکنون نمونه‌های آن در موزه لوور پاریس نگهداری می‌شود (موزه آبگینه و

تعامل شعر با
تکنیک‌های ساخت
سفالینه‌های دوره
اسلامی کاشان

سفالینه‌های ایران، ص ۵۷)؛ اما در دوره اسلامی، سفالگران دوره سلجوقی و خوارزمشاهی، به موفقیت چشمگیری در ساخت و تولید این نوع لعاب دست یافتند. گاهی نیز نقاشی‌های روی ظروف با لعاب مینایی را می‌توان با مینیاتورهای نسخه خطی هم‌دوره آن مقایسه کرد؛ از جمله تصاویری که به‌طور مکرر در آثار مینایی می‌توان دید، داستان بیژن و منیژه برگرفته از اشعار فردوسی است. نقوش ظروف مینایی معمولاً از این دست موضوعاتی مانند ابرار عشق بیژن به منیژه با تقدیم دسته گلی، دستگیری بیژن به دست غلامان منیژه به چاه افتادن بیژن، آوردن رستم به کنار چاه برای نجات بیژن، داستان بهرام گور و آزاده و... بوده است (فن و هنر سفالگری، ص ۲۷۹) (شکل ۹).

شکل ۹: کاسه نقاشی مینایی، احتمالاً کاشان، سده ششم تا هفتم ه‍.ق، با نقش بهرام و آزاده (سفال و سفالگری در ایران، ص ۵۳۰)

رنگ‌هایی که در تزئین سفال مینایی استفاده می‌شد، شامل «آبی، لاجوردی، سبز، سفید، فیروزه‌ای، قرمز، قهوه‌ای، سیاه و زرد که در مواردی این رنگ‌ها مخلوط شده یکجا به کار رفته است و زمانی از بعضی رنگ‌ها استفاده شده است» (هنر سفالگری دوره اسلامی ایران، ص ۵۹). تنوع رنگ در این شیوه تزئینی موجب شد تا هنرمند سفالگر بتواند تصویرسازی بهتری را از نظر کاربرد رنگ برای ایجاد فضاهای اشعار فراهم کند.

پژوهش‌نامه کاشان
شماره دوم
بهار و تابستان ۱۳۹۲

در ادامه این بخش از مقاله، با توجه به تحقیق میدانی انجام شده در دو موزه آبگینه و سفال و موزه رضا عباسی، به بررسی و تفکیک سفالینه‌های دارای کتیبه‌ای شعری با توجه به تکنیک سفال‌ها پرداخته و آمار به دست آمده به صورت جداول و نمودار درصدها تنظیم شده و نتایج حاصل، تحلیل و به صورت نتایج ارائه شده است (جداول ۶ و ۷) (شکل‌های ۱۰، ۱۱ و ۱۲).

جدول ۳: نمونه سفالینه‌های دارای کتیبه شعری به تفکیک تکنیک در موزه آبگینه و سفالینه (نگارنده ۱۹/۹/۲۰)

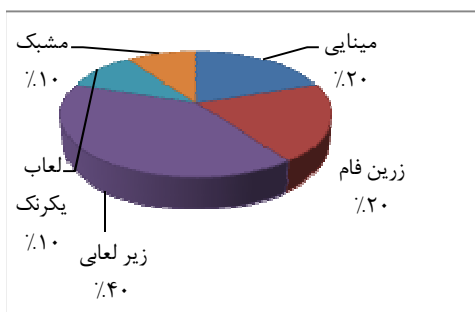
ردیف	شماره ثبت اثر	مینایی	زرین فام	لاجوردینه	آبی و سفید	تزئین قالبی	مشبک	نقش کنده	زیرلغابی	کوباچه	لعاب یکرنگ
۱	۱۲۳	-	✓	-	-	-	-	-	-	-	-
۲	۹۲	-	✓	-	-	-	-	-	-	-	-
۳	۹۳	-	✓	-	-	-	-	-	-	-	-
۴	۲۸۴	-	✓	-	-	-	-	-	-	-	-
۵	۸۶	-	✓	-	-	-	-	-	-	-	-
۶	۹۴	-	✓	-	-	-	-	-	-	-	-
۷	۱۲۲	-	✓	-	-	-	-	-	-	-	-
۸	۲	-	✓	-	-	-	-	-	-	-	-
۹	۱۴۷	-	✓	-	-	-	-	-	-	-	-
۱۰	۳۱۴	-	✓	-	-	-	-	-	-	-	-
جمع	-	۰	۱۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰

تعامل شعر با
تکنیک‌های ساخت
سفالینه‌های دوره
اسلامی کاشان

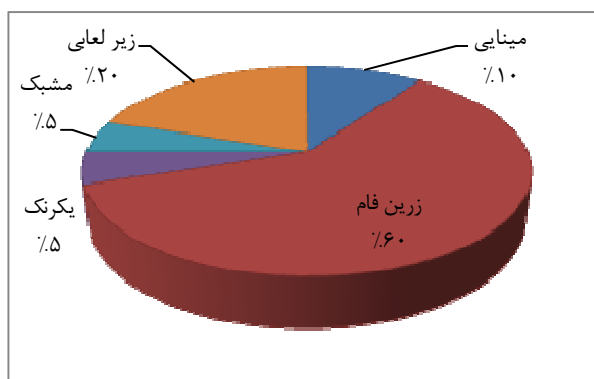
جدول ۴: نمونه سفالینه‌های دارای کتیبه شعری به تفکیک تکنیک در موزه رضا عباسی
(نگارنده ۱۳۹۰/۹/۱۹)

ردیف	شماره ثبت اثر	مینایی	زرین فام	لاجوردینه	آبی و سفید	تزئین قالبی	مشبک	نقش کنده	زیرلعابی	کوباجه	لعاب یکرنگ
۱	۲۴۵	-	-	-	-	-	✓	-	-	-	✓
۲	۱۴۷	-	-	-	-	-	-	-	✓	-	-
۳	۱۴۸۳	-	-	-	-	-	-	-	✓	-	-
۴	۱۶۳۲	-	-	-	-	-	-	-	✓	-	-
۵	۱۴۸۲	-	-	-	-	-	-	-	✓	-	-
۶	۲۸۲	-	✓	-	-	-	-	-	-	-	-
۷	۱۶۱۰	-	✓	-	-	-	-	-	-	-	-
۸	۱۵۸۷	✓	-	-	-	-	-	-	-	-	-
۹	۱۵۹۴	✓	-	-	-	-	-	-	-	-	-
جمع	-	۲	۲	۰	۰	۰	۱	۰	۴	۰	۱

شکل ۱۱: نمودار دایره‌ای درصدی سفالینه‌های دارای کتیبه شعری موزه رضا عباسی به تفکیک تکنیک (نگارنده ۱۳۹۰/۹/۲۲)

شکل ۱۰: نمودار دایره‌ای درصدی سفالینه‌های دارای کتیبه شعری کاشان موزه آبگینه و سفال به تفکیک تکنیک (نگارنده ۱۳۹۰/۹/۲۲)

شکل ۱۲: نمودار دایره‌ای درصدی سفالینه‌های دارای کتیبه شعری دو موزه به تفکیک تکنیک (نگارنده ۱۹/۹/۲۲)

با توجه به آمار و اطلاعات به دست آمده (جداول ۳ و ۴) می‌توان چنین اظهار داشت که از کل ده سفالینه دارای کتیبه شعری کاشان، در موزه آبگینه و سفال ایران، همگی زیرین فام بوده است. از میان کل نه نمونه سفالینه دارای کتیبه شعری، دو نمونه مینایی، دو نمونه زیرین فام، یک نمونه مشبک تکرنگ و چهار نمونه زیرلعابی هستند. در کل، از نوزده نمونه سفال دارای کتیبه شعری کاشان، دو نمونه با تکنیک مینایی، دوازده نمونه تکنیک زیرین فام، یک نمونه لعاب یکرنگ که مشبک است و چهار نمونه تکنیک زیرلعابی می‌باشد. بر طبق این داده‌ها و مطالب گفته شده درباره انواع تکنیک ساخت سفالینه‌های دارای کاربرد شعر می‌توان چنین نتیجه گرفت که سه تکنیک در کاربرد شعر روی سفال، بیش از دیگر تکنیک‌ها دیده شده است و آن شامل تکنیک زیرین فام، زیرلعابی و مینایی می‌باشد. همچنین درباره ارتباط تکنیک با نحوه کاربرد شعر و نوع اشعار و مضامین و با توجه به کاربرد شعر به دو نحوه، یعنی نوشتاری و تصویرسازی روی سفال، باید گفت که مضامین اشعار با خاصیت وجودی این تکنیک‌ها همراه می‌شود و با توجه به امکانات آن، در گستره سفال استفاده می‌شود. از این حیث می‌توان در بخش نوشتاری شعر، از تکنیک زیرین فام و زیرلعابی بیشتر از سایر تکنیک‌ها نام برد (شکل‌های ۱۰ و ۱۱) و در بخش تصویرسازی از تکنیک مینایی یاد کرد؛ اگرچه در بین تکنیک سفالینه‌های دیگر

همچون زرین فام نیز تصویرسازی‌های متعددی دیده می‌شود. درباره نوع اشعار و مضامین آن نیز باید گفت که در ظروف زرین فام و زیرلعابی و البته سفالینه‌های دارای نقوش نوشتاری، بیشتر اشعار و رباعیات عاشقانه و عرفانی و حکمی دیده می‌شود و در سفالینه‌های مینایی اشعار تصویرسازی از شاهنامه و داستان‌های روایی است. دلیلش می‌تواند وجود تنوع رنگی بیشتر برای تصویرسازی در این تکنیک باشد. با در نظر گرفتن این دو موضوع، اهمیت استفاده از تکنیک‌های مختلف در سفالینه‌های دارای کاربرد شعر، بیشتر معلوم می‌شود.

نتیجه‌گیری

کاشان یکی از مهم‌ترین مناطق مهم دارای سفالینه‌های با کاربرد شعر است. برجسته‌ترین و مهم‌ترین شاخصه‌های سفالگری این دوره، انواع تکنیک‌های ساخت سفال بوده که در سایه مضامین اشعار ماندگارترین شاهکارهای تاریخ سفالگری را به وجود آوردند. انواع تکنیک‌های سفال همچون مشبک، قالبی، تکرنگ، زیر لعابی، زرین فام و مینایی استفاده شده است. اما از مجموع بررسی‌های انجام‌شده می‌توان به صورت کلی، به موارد زیر اشاره کرد:

۱. انواع تکنیک‌های سفال با توجه به فضا و امکاناتی که در اختیار سفالگر قرار می‌دهند، در چگونگی کاربرد شعر روی سفال مؤثر بوده است. به این صورت که تزئینی مثل تزئین قالبی در تکثیر و گسترش اشعار و نقوش برگرفته از آن، تأثیری مستقیم ایفا می‌کند و در تزئین مشبک از نظر بصری، با ایجاد فضاهایی منفی با فضاهای خیالی اشعار ارتباط پیدا کرده و به همراهی اشعار در ایجاد فضاهای شاعرانه در سفال می‌پیوندد.

۲. کتیبه‌های شعری در دو تکنیک زرین فام و زیرلعابی بیشتر از سایر تکنیک‌ها به کار برده شده است و اشعار آن نیز اغلب رباعیات عاشقانه و عارفانه و حکمی بوده؛ البته در سفالینه‌های زرین فام آثار درخور توجهی از تصویرگری‌های اشعار نیز موجود است؛ ولی بخش نوشتاری آن بسیار پررنگ‌تر است. همچنین با توجه به آمار به دست آمده ۶۰ درصد سفالینه‌های دارای کتیبه شعری کاشان در دو موزه ذکر شده،

زرین فام بوده که این خود، نشان‌دهنده اهمیت تکنیک زرین فام در آفرینش سفالینه‌های با کاربرد شعر است.

۳. در تصویرسازی اشعار، تکنیک مینایی بیشتر از انواع تکنیک‌ها مورد استفاده بوده که مضامین اشعار آن، بیشتر شامل مجالس شاهنامه و داستان‌های روایی بوده است.

پی‌نوشت:

* به شیوه مینایی که در آن، ترکیب رنگ‌های اصلی و نیز طلایی استفاده می‌شده، هفت‌رنگ گفته می‌شود. (برای اطلاعات بیشتر ر.ک: سفال و سفالگری در ایران، ص ۴۶۴)

منابع

- ادبیات تطبیقی؛ محمد عبدالسلام کفافی، ترجمه حسین سیدی، به‌نشر، مشهد ۱۳۸۲.
- اشعار فارسی کاشی‌های تخت سلیمان؛ عبدالله قوچانی، نشر دانشگاهی، تهران ۱۳۷۱.
- تاریخ سفال کاشی در عهد ماقبل تاکنون؛ میرمحمد عباسیان، گوتنبرگ، تهران ۱۳۷۹.
- سفال ایران از دوران پیش از تاریخ تا عصر حاضر؛ لیلای رفیعی، یساولی، تهران ۱۳۷۸.
- سفال زرین فام ایرانی؛ آلیور واتسون، ترجمه شکوه ذاکری، سروش، تهران ۱۳۸۲.
- سفال و سفالگری در ایران؛ سیف‌الله کامبخش فرد، ققنوس، تهران ۱۳۸۶.
- فن شعر؛ ارسطو، ترجمه عبدالحسین زرین کوب، امیرکبیر، تهران ۱۳۸۲.
- فن و هنر سفالگری؛ فائق توحیدی، دانشگاه تهران، تهران ۱۳۸۶.
- کاشی‌های اسلامی؛ ونیتیا پورتر، ترجمه مهناز شایسته‌فر، مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، تهران ۱۳۸۱.
- موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران؛ فرزانه قائینی، انتشارات و تولیدات فرهنگی، تهران ۱۳۸۳.
- هنر ایران؛ محمدحسن کیانی زکی، ترجمه ابراهیم اقلیدی، صدای معاصر، تهران ۱۳۷۷.
- هنر سفالگری دوره اسلامی ایران؛ فاطمه کریمی و یوسف کیانی، مرکز باستان‌شناسی ایران، تهران ۱۳۶۴.
- «هنر سفالگری و بررسی نقوش آن در ادوار اسلامی»؛ فاطمه اکبری، مدرس هنر، دوره اول، شماره سوم، ۱۳۸۲.

تعامل شعر با
تکنیک‌های ساخت
سفالینه‌های دوره
اسلامی کاشان

